

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט

גיליון ר"ע, תשפ"ה

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

כתובה חלופית שכתבו בה את תאריך החתונה

לו באופן תאורטי לתבוע מהלווה יותר ממה שהוא חייב לו ובכך להפיל על הלווה את כאב הראש של שמירת השובר. על טענה זו השיב רבי יוסי ש'עבד לוה לאיש מלווה' ולכן כשעומדת לפנינו הברירה אם להצריך את המלווה להחליף את השטר או להצריך את הלווה לשמור את השובר, אנחנו בוחרים באפשרות המכבידה על הלווה.

בגמרא (שם) אמר רב הונא בשם רב שאין ההלכה לא כדברי רבי יהודה ולא כדברי רבי יוסי. אלא בית דין קורעים את השטר המקורי ומחליפים אותו בשטר על הסכום הקטן יותר שנוותר לפירעון, אבל משאירים את תאריך השעבוד כפי שהיה במקור. רב הונא מבאר שרב הקפיד דווקא על כך שהחלפת השטר תיערך בידי בית הדין ולא בידי האנשים עצמם או העדים, כי דווקא בית דין יש בידם כוח להפקיע ממון.

בביאור ההבדל בין החלפת שטר בידי בית הדין להחלפת שטר סתמית, נחלקו הראשונים על אתר. הרשב"ם והרמב"ן ביארו שמעיקר הדין, השטר החדש יהיה יפה כוחו רק מיום שנכתב, ולכן מאחר שהמלווה בוודאי רוצה לגבות את החוב מהתאריך המקורי, כך שיוכל לגבות גם מנכסים שנמכרו בין שעת ההלוואה לשעת הפירעון החלקי הראשון, יכתבו גם בשטר החדש את התאריך המקורי של ההלוואה. שטר כזה הוא שטר מוקדם, שאמור להיות פסול. ורק לבית דין, שיש בידם כוח של 'הפקר בית דין הפקר' יכולים לתת תוקף הלכתי לשטר כזה. וכן כתבו הרשב"א והריטב"א הר"ן ורבי יצחק קרקושא (שם) והנמוקי יוסף (רי"ף ב"ב עט.), וכן מבואר בעליות דרבינו יונה (שם קסח.).

לעומתם, התוספות (ד"ה אלא עדים) נקטו שהשעבוד הראשון לא פקע, שהרי בשעת ההלוואה וחתמת השטר המקורי, יצא קול על הלוואה זו ועל שיעבוד הקרקעות למלוא הסכום. עובדה זו לא השתנתה ואין סיבה שהשעבוד יפקע לאחר הפירעון החלקי. אלא שבגלל ששטר שנכתב היום עם תאריך מוקדם, נראה מן הצד כ'שטר מוקדם' לא התירו לעדים בעלמא לכתוב שטר כזה ולנהוג עמו כשטר כשר, גם אם עיקר השעבוד אכן בתוקף ולא נגרם פה עוול לרוכשי הקרקעות. ורק כאשר השטר החדש נערך בידי בית דין, התירו ולא חששו שאנשים יבואו ללמוד מכך ששטר מוקדם כשר, כי אנשים יתלו את העובדה שהשטר שנערך בבית דין בתוקף, בכך ש'הפקר בית דין הפקר'. אבל באמת השטר מצד עצמו כשר גם בלי להזדקק להפקעת ממון בידי בית דין.

נמצא שנחלקו הראשונים אם שטר שנקרע בטרם מומש שעבודו, פקע שעבודו וכשכתובים שטר חדש יוצרים שיעבוד חדש, או שהשעבוד שיצא לו קול

והבית עומד מאורגן ומסודר להפליא. הכתובה איננה שם. הוא הזכיר שוב את הכתובה שהוכנה כגיבוי ואת העובדה שלמעט חתימות העדים היא נראית בדיוק כמו הכתובה האבודה.

כאן נעוץ הפתרון. הבזיק מוחו של ר' פישל דוד. הוא מיהר לחייג אל העדים שחתמו אתמול באולם על הכתובה. וכשהתברר שהם בביתם, הסביר להם במהירות את המצב ויצא לדרכו ברכבו לאסוף אותם אל בית החתן. השטר הרזובי הונח לפנייהם, הפרטים נותרו כשהיו אתמול, ור' פישל דוד אף הוסיף שלדעתו אין שום סיבה לעשות קנין חדש שכן בשטר הכתובה הם מעידים על הקניין שהתרחש אמש, עם התאריך של יום האתמול, ואין שום הבדל בין עדות על קניין שנעשה לפני כמה דקות או לפני יממה.

בשעת בוקר מוקדמת, היה זה שוב בנו החתן על קו הטלפון, רעיוניו על משכבו סליקו, ולא נתנו לו מנוח. אולי מאחר שהכתובה הנוכחית נחתמה יום אחרי התאריך הנקוב בה, אולי למרות שכל מה שכתוב בה הוא אמת לאמיתו, בכל זאת השטר נחשב 'שטר מוקדם' שהרי חתמו אותו יום אחרי התאריך הנקוב בראשו. האם הכתובה כשרה במצב כזה? ר' פישל דוד שהיה כבר בדרכו למשרד סובב את רכבו בחזרה לבית הכנסת, שם המתין לו בנו החתן. הוא נכנס לבית ההוראה, ואחרי לחיצות ידיים איתנות וברכות מזל טוב, הסביר כי אף שחתן דומה למלך וכידוע 'מלך אינו דן ואין דנים אותו', הם לא הגיעו ל'דין תורה' אלא לשאול בדבר הלכה אם מותר לשהות עם כתובה כזו או שחובה עליו להכין מיד באותו יום כתובה חדשה.

עיקרי הנושא בהלכה

א. החלפת שטר חוב קיים

מקרים שבהם רוצים להחליף שטר חוב, אינם רק כאשר השטר המקורי אבד או נשרף. המשנה דנה (בבא בתרא קע:) במי שפרע מקצת חובו. למשל, שטר ההלוואה היה על סך מאה אלף שקלים, וכעת הלווה פורע חמישים אלף מתוכם. הוא לא רוצה כמובן להשאיר בידי המלווה שטר חוב על מלוא הסכום ולכן מבקש חלופה. רבי יהודה אומר שיחליפו את השטר, בשטר חדש עם הסכום הנותר. ורבי יוסי אומר שמשאירים את השטר המקורי, והמלווה כותב 'שובר' על הסכום שנפרע. כך שבמקרה שיחזור המלווה לתבוע את מלוא הסכום של מאה אלף שקלים, יוכל הלווה להציג את ה'שובר' שמעיד שפרע כבר חצי מהסכום.

כנגד שיטתו זו של רבי יוסי, טען רבי יהודה, שאין זה ראוי להשאיר בידי המלווה כלי נשק שיאפשר

אי עלמא כבי הילולא דמיא... כבי הילולא דמיא' המנגינה הציפה את ראשו של ר' פישל דוד, מחשובי עסקניה של היהדות הנאמנה שמצא את עצמו בשעת בוקר זו באולם האירועים הידוע, אך בזווית שאותה לא פילל מעודו להכיר.

הוא נבר בערמות של מפות, ניסה להפריד שזירת פרחים אקראית שאליה נדחסו כל זרי הפרחים הרבים שקישטו את האולם ברוב פאר רק לפני כמה שעות ועתה הושלכו כדומן על פני האדמה. בפאתי האולם היו זורקים שיירי מאכלים בשקיות ניילון גדולות, כסאות הפוכים וקולו הטורד של אחד המנקים, היחיד מהם שהצליח לגמגם בשפה רצוצה: אדוני, אתה לך, תפריע לעשות מסודר חתונה חדש. המחשבות שבו וזרמו בראשו ללא שליטה, בדיוק כפינה הזו עמדת אתמול, מוקף במאות החוגגים כמחותן ראשי, השמחה בערה כשלהבת, התזמורת ניגנה בלבת אש, וה'עולם' רקד. וה'עולם' באמת רקד, ר' פישל דוד היה איש שכולו חסד, שבמשך עשרות שנים רתם את קשריו ואת מעותיו לטובת הקהילה, עזר לכל נצרך במסירות עצומה וללא כל תמורה, ומעולם לא גבה לבו ולא רמו עיניו ולא הילך בגדולות ובנפלאות. גם הגאב"ד שליט"א בן השמונים, הטריח את עצמו לאולם האירועים, אחרי שלא עשה זאת כבר כמעט שנה, כדי להביע את הערכתו הכבירה לאיש המעש, העושה והמעשה. ואכן, יעידו המחשבות שהתרוצצו בשעה זו בראשו של האיש, על איכותו ורצינותו.

ולא לחינם הטריח את עצמו לנבור בשאריות החתונה של בן-הזקונים שלו, לייביש, או כפי שבוודאי נקרא החל מהבוקר: ר' לייביש. במהלך הבוקר מיין הזוג הצעיר את הררי המתנות והחפצים שהגיעו בשעת ליל מאוחרת אל דירתם החדשה ורק כאשר סיימו את מלאכתם, לקח ר' לייביש חתן דגן לידי את השקית של אופטיקה 'אופטימוס' שמתוכה הציצה הכתובה, ורגע לפני שאיחסן אותה במדף גבוה, החליט להוציאה ולקרוא בה. כך התברר, בניסוי נסים, שהנייר המודפס שהיה בשקית אינו אלא כתובת הגיבוי שמלבד שם החתן והכלה לא היה רשום בה דבר והיא לא נחתמה. הוא ידע היטב את ההלכה ש'כלה בלא כתובה אסורה' והתקשר להתיעץ עם אביו שהיה בטוח שהכתובה נשכחה באולם השמחות, ואת זה ניסה לברר.

בשלב מסוים הבין גם ר' פישל דוד שמהאולם לא תבוא הישועה. מיד לאחר אירוע ה'שבע ברכות' באותו ערב, הציע לבנו להתלוות עמו לביתו החדש ולסייע לו לחפש שם את הכתובה בין הדברים שהובאו מהאולם. החתן הפתיע את אביו כשסיפר לו איך ברוב חריצות כבר הספיקו למיין את כל הדברים

אינו פוקע וכשכותבים שטר חדש הוא פועל מכוח השעבוד המקורי.

ב. החלפת שטר רק על דעת הלקוחות

פירוש נוסף, לכך שאי אפשר להחליף לבד את השטר המקורי, פירש הרמב"ן, שכשהעדים חוזרים ומעתיקים את השטר המקורי, עדותם החדשה נופלת בבעיה של 'מפיהם' - ולא מפי כתבם.

ביאור דבריו הוא, שהעדים אינם יכולים פשוט להעתיק את החיוב המקורי על סמך הכתוב בשטר אלא צריכים להעיד מחדש על החיוב שאותו הם מעלים קעת על הכתב. ולכן אף שהלווה מצווה על העדים לכתוב שטר חדש ו'להעתיק' אליו את חיובו המקורי, אין הם רשאים לעשות זאת מאחר שהלווה אינו ה'מחותן' היחיד כאן, אלא גם הלקוחות שקנו ממנו קרקעות בין תאריך השטר המקורי לבין תאריך כתיבת השטר החדש. שכן השטר החדש מטיל שיעבוד חדש עליהם והעדים אינם יכולים לעשות זאת בלא ציווים.

בתחילה כך ביאר את דברי הרמב"ן גם מהר"א ששון בשו"ת תורת אמת (סימן טו) שעסק בשאלת החלפת שטר חוב שהיה נקוב במטבע חוץ והסכימו להחליף את השטר בעקבות עלייה חריגה בשער אותו מטבע. מהר"א ששון דן שם אם ניתן להחשיב את שלושת העדים שהיו חתומים שם על השטר כבית דין וצידד להכשיר את השטר החדש.

כמובן שגם פירוש זה נאמן לשיטתו של הרמב"ן שהבאנו לעיל ועולה מפירושו הראשון, שהשעבוד פוקע עם השטר המקורי ואינו 'עובר' לשטר החדש. ומאחר שנמחל שעבודו של השטר, אין העדים מעידים עוד על השעבוד המקורי (וזה נחשב 'מפי כתבם') אלא יוצרים שיעבוד חדש וזאת אין להם רשות ויכולת לעשות שלא מדעת הלקוחות שרכשו בינתיים מקרקעות הלווה.

אלא ששוב הוכיח כי ביאור הרמב"ן הוא, שבכתיבת השטר המחליף לשטר שנקרע אין עדות העדים על עצם הודאת הלווה, אלא על כך שכן היה כתוב בשטר שנקרע, ונמצא שעדות זו היא 'מפי כתבם' ולא מצד ראייתם, והיא לא מועילה.

ג. חידוש ה'תומים' שגם לתוספות לא נפסל השטר רק בשל היותו 'דומה למוקדם'

עוד בגמרא שם, אמר רב יהודה בשם רב שהעדים כותבים אפילו עשרה שטרות על שדה אחת, כגון מי שאבד שטרו ואמר לעדים לכתוב לו שטר אחר במקומו, הדין הוא שהעדים חוזרים וכותבים אפילו עשרה שטרות אם אבדו זה אחר זה. ולכאורה מאחר שהשטר האחרון נכתב מחדש בתאריך מאוחר יותר נמצא שהעדים העמידו בידיו 'שטר מוקדם' שבו יגבה מנכסים משועבדים מתאריך שלפני כתיבת השטר. וזה אינו יתכן.

לכן העמידה הגמרא את דברי רב יהודה בשם רב, בשטרות שאינם שטרי אחריות אלא כאלו שאין לחוש בהם להפסד הלקוחות. ונחלקו אמוראים באלו שטרות מדובר. לדעת רב יוסף מדובר בשטר מתנה שאין בו אחריות, שטר כזה משמש רק לראיה בידי מחזיק המתנה שקיבל אותו במתנה, כך שלא יוכלו להתחרט ולהוציא ממנו את הנכס, אך אינו יכול לשמש כשום צורה לגביית נכסים משועבדים

מלקוחות. ולדעת רבה, ודאי שמדובר בשטר שאין בו אחריות נכסים, אך מאחר שכך הוא, אפשר להעמיד את דברי רב גם בשטרות מכר רגילים ולא בשטר מתנה דווקא, שכל שאין בשטר אפשרות גבייה ממשועבדים, אין פסול כמה שהתאריך מוקדם.

דברי הגמרא הללו מובנים לכאורה רק לפי דברי הראשונים שהבאנו לעיל שסברו שכאשר שטר נקרע או אבד, שיעבודו פוקע. לשיטתם מובן מדוע אנו זהירים מלכתוב שטר חדש שיהיה אפשר לממש באמצעותו שיעבוד נכסים מתאריך השטר המקורי. אך לשיטת התוספות שהבאנו, שהשיעבוד אינו פוקע, וכל הסיבה לפסלות השטר היא שהוא נראה כמו שטר מוקדם, לכאורה יהיה קשה איך העובדה שבשטר אין אחריות פותרת את הבעיה. נכון שלא יאונה נזק ללקוחות בשטר שאין בו אחריות, אך מכל מקום עשויים להקיש מכך לשטרות מוקדמים, וכך גם בהקדמת זמן שטר המתנה יהיה יכול הנותן לבטל מכר או מתנה שנעשו קודם למתנה.

כדי ליישב את שיטת התוספות כתב התומים (סימן מא סק"ג) שאנו לא חושדים בעדים שיחתמו על דבר שקר, והחשש הוא רק ממקרה שבו ההלוואה באמת נעשתה בניסן, אבל השטר המקורי נכתב רק באייר ואבד בסיוון, וכעת באים לכתוב שטר חדש. כאן נוצר חשש שהעדים יכתבו אמת על פי ידיעתם שהייתה הלוואה בניסן, ועדיין יהיה זה 'שטר מוקדם' שכן אחריות הנכסים נוצרה רק בתאריך כתיבת השטר המקורי, שהיה באייר, חודש אחרי זמן ההלוואה המקורי. אך לעולם אין חוששים שהעדים יבואו לכתוב שטר מוקדם שקרי, כמו להקדים את תאריך ההלוואה או המתנה לחודש אדר.

לאור זאת, מחדש התומים, שלשיטת הרא"ש (כתובות פרק ב סימן טז) שמאחר שקניין מוציא קול כמו שטר, אם כתוב בשטר שההלוואה או ההתחייבות נעשו בקניין, אזי גם אם השטר נכתב בזמן מאוחר יותר, זמן השיעבוד הוא זמן ההלוואה הרשום בשטר. כלומר, שאם כתבו באייר שפלוגי לווה מאלמוני בניסן סכום כלשהו, 'וקנה ממנו', השיעבוד חל כבר מניסן למרות שתאריך כתיבת השטר הוא באייר. ואין כאן חסרון של שטר מוקדם, שכן הקניין הוציא להלוואה קול כבר בשעת מעשה ואין חשש לקנוניה מול הלקוחות. [התומים נותן דעתו לשאלה המתבקשת, למה לא יישובה

הגמרא שדברי רב יהודה בשם רב שכותבים כמה שטרות נאמרו בשטר כזה המתאר מכר שנעשה עם קניין, וביאר שהגמרא העדיפה לבאר את דברי רב גם בלי קניין, שאם דיבר דווקא במקרה שהיה קניין לא היה צריך להעמיד את דבריו דווקא במכר, כי גם שטרי הלוואה שכתוב בהם שעשו קניין מועילים לגבות ממשועבדים].

מדברי התומים בדעת הרא"ש עולה, שמה שעדים אינם יכולים לכתוב שטר שנעשה בקניין עם תאריך מוקדם (ההלוואה המקורי) הוא דווקא כאשר יש חשש שהתאריך הנקוב הוא מוקדם

באמת, אך כאשר בשעת ההתחייבות המקורית היה קנין, אין מניעה לכתוב שטרות אחרים לשיטת הרא"ש שהוזכרה, מאחר שהקניין עצמו כבר מוציא את הקול ואפשר לגבות ממשועבדים גם לא מכוח השטר, ואין השטר אלא לראיה בעלמא שהנכסים משועבדים משעת ההלוואה. ומאחר שהשיעבוד אינו תלוי בשטר, אפשר לכתוב שטר חילופי עם התאריך המקורי ללא חשש.

ד. מחלוקת האחרונים כיצד נהגו לדינא

כדברים האמורים, נקט הלכה למעשה, בהגהות רבי עקיבא איגר (חושן משפט סימן מא סעיף א) וכתב שבשטר מכירה שנמחק והמוכר מודה ומצווה לעדים לכתוב שטר חדש עם התאריך המקורי, רשאים העדים לכתוב שטר זה באחריות. שכן השיעבוד הוא חלק מתוקף הקניין ואינו תלוי בשטר, ולכן כתיבת השטר עם התאריך המוקדם אינה מקדימה את השיעבוד מעבר לזמנו האמיתי ואינה פוסלת את השטר.

לעומתו, בשולחן ערוך הרב (עדות ושטרות ושלישות סעיפים לה-מ) מסכם את כל הדינים שלמדנו עד כה וכתב כי גם בשטר מכירה שנמחק והמוכר והקונה מודים ומצווים לעדים לכתוב שטר חדש עם התאריך המקורי, אין העדים רשאים לכתוב רק מזמן השני, כי כבר פקע השיעבוד על האחריות שבו, ומבואר כי אפילו באופן שנעשה קנין על השיעבוד העדים אינם יכולים לכתוב את התאריך המקורי אלא רק את הזמן שבו הם עומדים עתה. ונראה בסברתו שלמד שגם הקנין אינו עומד בפני עצמו אלא נעשה על מנת שיכתבוהו לבסוף וכשאבד השטר פקע השיעבוד.

גם באורים (ס"ק ד) כתב כי כל דבריו בתומים הם רק בדעת הרא"ש והטור שכתבו על פי התוספות שהקנין מחיל את השיעבוד ושגם קריעת השטר אינה מבטלת את השיעבוד שנעשה מכח הקנין, אבל דעת הרמב"ם והשו"ע שבקריעת השטר בטל גם השיעבוד שמכח הקנין, וכהכרעת שולחן ערוך הרב. וכן דעת האור שמח (מלווה פרק כג הלכה יב) בדעת הרמב"ם. העולה לדינא מכל המבואר עד כה הוא שאם אבד שטר שהיה בו שיעבוד, לדברי הרשב"ם והרמב"ן אבד השיעבוד ויותר אין לכתוב שטר עם התאריך המקורי. וכך נקט להלכה באורים

ובשולחן ערוך הרב. ואילו לדעת התוספות מעיקר הדין השיעבוד בתוקף ולא אמרו שאין לכתוב שטר חדש עם התאריך המקורי, אלא כאשר הדבר מעלה חשש ודמיון לשטר מוקדם. ולכן באופן שהיה קניין בתאריך המקורי, דעת רבי עקיבא איגר, שיכולים לכתוב שטר חדש עם התאריך המקורי, כי הקניין הוא הגורם לשיעבוד הנכסים ויצא לו קול בזמן אמת, והשטר הוא רק ראיה על כך, וכן דעת הרא"ש והטור לדעת התומים.

המשך הדיון והיצא להלכה נביא בע"ה ובס"ד בשבוע הבא

